

Narativní nespolehlivost jako význam a jako smysl

Tomáš Kubíček

Wolfgang Iser kdysi, ve své už bezmála legendární přednášce *Teorie literatury. Aktuální perspektiva*,¹ tvrdil, že legitimitu poskytuje teorii mimo jiné její přeložitelnost do prostředí jiné, tedy příbuzné disciplíny. Nezahájil tím ovšem vlnu interdisciplinarity, spíše ji potvrdil. V prvotním nadšení z přeložitelnosti však uniklo a ještě stále uniká jiné, paralelní nebezpečí, které na teorii číhá, vydá-li se bezmyšlenkovitě směrem k podmnožinám, v nichž dochází k mezioborovým průnikům. Totiž že se její nástroje ve snaze vyhovět potřebám více přístupů, které jsou rozdílně založeny, stanou bezcennými a v důsledku se minou se svým předmětem. Studii Bruno Zerwecka je možné vnímat jako onen typ studie, v níž se teoretické nástroje vydávají na hranice disciplín, aby zde osvědčily svoji přeložitelnost a tím zaručily platnost nejenom teorie samotné, ale navíc rozšířily perspektivu, s níž zkoumají svůj předmět – jímž je v našem případě literární dílo.

Ústředním pojmem Zerweckovy analýzy z klasické naratologie a rétoriky směrem ke kulturní naratologii (tedy k postklasické naratologii) se stává pojem nespolehlivost. Jde o pojem, který se v současných narativních zkoumáních stal jedním z nejpřitažlivějších a nejdiskutovanějších. Záplava studií na toto téma přitom spíše stoupá, aniž by v důsledku toho docházelo ke stabilizaci teorie nespolehlivosti. Ostatně proč tomu tak je a současně proč je tato oblast literární teorie tak přitažlivá, ukazuje studie Bruna

Zerwecka více než dostatečně. Autorovu německému naturelu odpovídá důkladné ohledání terénu, pátravý sestup do minulosti teorie a rozvržení aktuální podoby bádání v oblasti nespolehlivosti narativu. V této poloze je Zerweck cenný, ale současně právě zde jeho studii hrozí, že se stane jen cennou přehledovou kompilací. Naštěstí má však její autor v úmyslu něco podstatného dodat.

Už v úvodu Zerweckovy studie je ukázáno, v čem spočívá trvajících problematická teorie nespolehlivosti. Klasická naratologie, hledající impulsy i v prostředí rétoriky, ale obezřetně se soustředující na vztahy mezi elementy textu a méně reflektující pragmatickou dimenzi narativního díla jako specifického způsobu komunikace, přejímá Boothovo pojetí nespolehlivého vyprávění. Je to pojetí, v němž nespolehlivost je spojena s kategorií implikovaného autora a v důsledku toho si ponechává svoji textovou orientaci a vazbu na textovou intenci. Což způsobuje, že zůstává zcela v dosahu nástrojů textové sémantiky. Nespolehlivost je pro klasického naratologa intencionální strategií, která je označována textem jako jeho význam, jenž odkazuje ke smyslu. Jako význam, jenž je součástí intertextových vztahů, ale svoje uskutečnění nachází pouze jako konkrétní smysl v prostředí čtenářských interpretací. Ty však, aby udržely identitu smyslu, musí zachovat jeho textovou intenci.

Postklasická naratologie, kterou reprezentuje i Zerweck, však vyvádí nespoleh-

livost z domény textu a implikovaného autora, a činí z ní kategorii interpretační, a to v tom smyslu, že pravomoc (nikoliv schopnost) aktivovat nespolehlivost jako interpretační nástroj přenesse na čtenáře. Proměna literárních norem, proměna kulturní domény a kulturních schémat pak znamená, že text může vykazovat rysy nespolehlivosti. Už okřídleným příkladem, který si Zerweck půjčuje od Ansgara a Very Nünningových je *Farář wakefieldský* (1766), jenž v době vzniku působil jako spolehlivý vypravěč, ba jako vzor dobových ctností; v důsledku proměny norem a společenských hodnot, k němuž došlo ve 20. století, je však označován jako li-comérník, a tedy jako nespolehlivý vypravěč. Zerweck s tímto východiskem souhlasí a konstatuje, že nespolehlivost není čistě textu imanentní jev, ale vzniká v důsledku historické proměny literárního diskurzu a závisí stejnou měrou na textových podmínkách jako i na kontextových faktorech a kognitivních strategiích. Pozornost badatele se pak směřem od textu přesouvá do oblasti čtenářských konkretizací, které v souvislosti s pojmenováním nespolehlivosti narativu začínají hrát rozhodující roli. Je to cesta, kterou dříve vyznačilo myšlení recepční estetiky již zmíněného Wolfganga Isera a kterou vyhotila teorie interpretačních komunit Stanleyho Fisha, z jehož badatelského centra se už zcela vytrácí text a na jeho místo je dosazena interpretace.

Důsledkem tohoto posunu je, jak říká Zerweck, proměna paradigmatu, která je vlastně spojena s proměnou předmětu bádání. Už jím není text, ale kontext – a to kontext interpretací. To ale znamená, že vztah mezi významem a smyslem se povážlivě rozkolísává. Význam, jako intencionální a dynamická textová kategorie, která odkazuje k potenciálnímu smyslu a tím poskytuje oprávnění interpretacím, už není tak důležitý a na jeho místo nastupuje zájem o smysl, jenž neodkazuje k textu, ale ke svému kontextu, k dobovým normám a kulturním modelům výstavby rozumu. Nespolehlivost už není rozpoznatelná jako strategie textu, strategie významové výstavby, ale jako důsledek podmínek, do nichž text nově vstupuje a v nichž nabývá smyslu.

Naštěstí tuto krajní tezi zpochybňuje sám Zerweck svými konkrétními diachronními analýzami nespolehlivosti v literárním narativu. Tato část je ostatně nej-

cennější částí jeho studie a ukazuje, jak podstatnou kategorií nakonec nespolehlivost – jakožto kategorie významové výstavby textu – může být i pro literární historii, která ji zatím přenechávala synchronním pohledům teoretiků. Jako rozpoznanou textovou strategii ji Zerweck sleduje v 19. a 20. století a v souvislosti s kvantitou, ale i s kvalitou jejího výskytu dospívá k pozoruhodným poznatkům, které mají dalekosáhlý kulturní dosah a umožňují, z jiného úhlu pohledu, sledovat zrod moderního myšlení a moderní společnosti a něco důležitého vypovědět o jejich příčinách a podobách. Tady se současně ukazuje i prostor, v němž Iserova teze o přeložitelnosti platí beze zbytku. Přeložitelnost by neměla být provázána destrukcí možností, které teorie získala ve svém původním prostředí, ale měla by přinést jejich (oboustranné či vícestranné) rozšíření a zpřesnění. A v tomto případě se teorie nespolehlivosti příkladně rozšiřuje do oblasti kulturologie či obecné historie, nikoliv však na úkor literární vědy.

Je třeba se však ohradit ještě proti některým Zerweckovým tezím, které sice dokládají textovou orientaci nespolehlivosti, ale přesto zmenšují její význam. Tyto teze mají obvykle společného jmenovatele, a to skutečnost, že nespolehlivost propojuje autor této studie s koncepcí *mimésis*, a proto ji hledá a dokládá v prostředí realistického vyprávění, realistické reprezentace. Ovšem ve chvíli, kdy převládne typ vyprávění, jenž zpochybňuje takový způsob reprezentace, kategorie nespolehlivosti ztrácí svůj význam. Jako nespolehlivé se v okamžiku nástupu moderního narativu ukazuje vše, neboť nic není možné ukotvit k nějakému „konkrétnímu“, mimesi obsaditelnému referentu – k zřetelnému a jedinečnému smyslu. Nejistota a znejistění jednoznačnosti, které jsou hnacím motorem moderních vyprávění, představují v procesu čtenářského nárokování smyslu novou vztahovou veličinu, která čtenáři zabraňuje v nastolení jednoznačnosti a naopak odhaluje nespolehlivost interpretací. Jakoby tedy pro Zerwecka byla nespolehlivost spojitelná především s realistickými typy narativů s jejich efektem reálného. Paradoxně však sám Zerweck ustoupí ze svého mimetického pojetí nespolehlivosti, když ji v závěru studie dává do kontaktu s Iserovou teorií přechodové triády reprezentace: skutečné – fiktivní – imaginární, v níž fiktivní

prostředkuje mezi skutečným světem a imaginárním světem, který je textem evokován. Spojí ji totiž s aktem fikcionalizace a učiní ji tak součástí fiktivního – tedy součástí textové reprezentace fikčního světa, a odvolá se přitom na Iserovo odmítnutí mimetické teorie realismu.

Jednou z rozporuplných tezí je tvrzení, že nespolehlivost je možná pouze v případě narativů, které jsou vyprávěny z personalizované perspektivy. Musí tedy jít vždy o nespolehlivého vypravěče, který se s různou mírou evidence vyskytuje ve vyprávění. O problémech takového přístupu autor tohoto komentáře obšírně psal v knize *Vypravěč*² a na tomto místě tedy pouze konstatuje, že jako textová strategie je nespolehlivost prokazatelná i na rovině heterodiegetického vyprávění, tedy vyprávění nepersonalizovaného. Spojit nespolehlivost jen s postavami příběhu a nerespektovat ji jako součást sémantického gesta, v němž se ukazuje rozpor a současně tvarové napětí mezi rovinou příběhu a rovinou vyprávění, však zmenšuje její výpovědní, a tedy analytický potenciál.

Avšak zpátky k jádru Zerweckovy studie. Jak už bylo řečeno, vlastním předmětem se pro ni stává čtenářská konkretizace, která Zerweckovi zprostředkovává přístup ke svému kulturnímu kontextu. Ke kontextu norem a hodnot, na jejichž základech společnost a její reprezentant čtenář konkretizaci uskutečňuje, tedy poskytuje textu smysl. Tento předmět teoretické analýzy by nás měl dvojnásob těšit. Jednak ukazuje na principy, které udržují literární dílo v chodu, tedy dělají z něj živou součást kultury, a jednak se jím přibližujeme do teoretického prostoru, který v české literární vědě hraje důležitou roli už od třicátých let minulého století a na němž se rodí i tzv. teorie ohlasů pražského strukturalismu. Domníváme se však, že proto, aby zůstal uhájen předmět takto modelované analýzy jako předmět, který je součástí domény literární vědy, a proto, aby se identita literárního díla nerozpustila v bezpočtu konkretizací, je třeba trvat na textovém ukotvení smyslu, tedy na jeho významové identitě.

Poznámky:

- 1 Wolfgang Iser, *Teorie literatury. Aktuální perspektiva*, přel. Petr Málek, Brno – Praha, ÚČL AV 2004.
- 2 Tomáš Kubíček, *Vypravěč. Kategorie narativní analýzy*, Brno, Host 2007, s. 112–180.